५

रघुवंशम्- राज्ञो दिलीपस्य गुणवर्णनम् - १

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे वयं तदनन्तरं त्रयोदश श्लोकान् पठामः। अत्र कविः विषयकथनम् आरभते। सूर्यात् रघुवंशस्य उत्पत्तिः सञ्जाता। सूर्यवंशस्य आदिमः राजा आसीत् मनुः। तस्मिन् एव वंशे कालक्रमेण दिलीपः उत्पन्नः। दिलीपः एव रघुवंशस्य प्रथमसर्गस्य नायकः वर्तते। अस्मिन् पाठे प्रधानतया महाराजस्य दिलीपस्य देहादिवैशिष्ट्यं वर्णयति कविः।

उद्देश्यानि -

अमुं पाठं पठित्वा भवान्-

- रघुवंशस्य उत्पत्तिं जानीयात्।
- महाराजस्य दिलीपस्य गुणावलीम् अवगच्छेत्।
- कालिदासस्य काव्यशैल्या विषये ज्ञातुं शक्नुयात्।
- अलङ्काराणां समन्वयं कर्तुं समर्थः भवेत्।
- समासं सन्धिं च बोद्धुं शक्नुयात्।
- श्लोकानाम् अन्वयादिकं कर्तुं समर्थः स्यात्।

५.१) मूलपाठः –

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम्।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव।।११।।
तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव।।१२।।
व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः।।१३।।

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना।
स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना।।१४।।
आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः।।१५।।
भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः।।१६।।
रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः।।१७।।
प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः।।१८।।
सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम्।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता।।१९।।
तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव।।२०।।
जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत्।।२१।।
ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव।।२२।।
अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः।
तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना।।२३।।

५.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम्।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव।।११।।

अन्वयः - मनीषिणां माननीयः छन्दसां प्रणवः इव महीक्षिताम् आद्यः वैवस्वतः नाम मनुः आसीत्।

अन्वयार्थः - मनीषिणां विदुषां माननीयः पूजनीयः छन्दसां वेदानां प्रणव इव ओङ्कार इव महीक्षितां राज्ञाम् आद्यः प्रथमः वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति नाम्ना प्रसिद्धः मनुः प्रजापतिः आसीत् अभवत्।

सरलार्थः - विद्वत्पूज्यः महीपतीनाम् आदिमः वैवस्वतः नाम मनुः आसीत्। स च वेदमन्त्रेषु ओङ्कारः इव आसीत्।

तात्पर्यार्थः - अत्र कविः रघुवंशस्य वर्णनप्रसङ्गे सूर्यवंशस्य उत्पत्तिं वर्णयति। पुराणानुसारेण स्वयम्भुवादयः चतुर्दश मनवः आसन्। तेषु सूर्यपुत्रः वैवस्वतः मनुः सप्तमः वर्तते। तस्मात् एव सूर्यवंशस्य उत्पत्तिः सञ्जाता। श्लोकेस्मिन् तस्य एव पूजनीयतां वर्णयति कविः। वैवस्वतमनुः तथा पूजनीयः आसीत् यत् दिव्यदृष्टिसम्पन्नाः मनीषिणः अपि तं श्रद्दधति स्म। अपि च, स पृथिव्याः सर्वेषां राज्ञां मध्ये प्रथमः अपि आसीत्। अर्थात् स एव धरण्याः प्रथमः राजा। अस्य प्रतिपादनाय कविः उपमालङ्कारम् अपि समाश्रितवान् - छन्दसां प्रणवः इव। यथा ओङ्कारः वेदमन्त्रेषु आदिमः अस्ति तथैव वैवस्वतमनुः अपि महीपतीषु प्रथमः आसीत्। यथा ओङ्कारः सर्वेषां पूजनीयः अस्ति तथा सः अपि सर्वेषां माननीयः आसीत् इति अस्य श्लोकस्य आशयः।

व्याकरणविमर्शः -

- माननीयः - मानितुं योग्यः इत्यर्थे मानधातोः अनीयर्-प्रत्यये माननीयः इति रूपम्।
- मनीषिणाम् - मनस ईषिणः मनीषिणः।मनीषिन्-शब्दस्य षष्ठीबहुवचने मनीषिणाम् इति रूपम्।
- आसीत् - अस्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने आसीत् इति रूपम्।
- महीक्षिताम् - महीं क्षियन्ति इति महीक्षितः, तेषां महीक्षिताम्। एतत् षष्ठीबहुवचनान्तं रूपम्।
- वैवस्वतः - विवस्वतः अपत्यं वैवस्वतः। विवस्वान् नाम सूर्यः। तस्य पुत्रः वैवस्वतः।

सन्धिकार्यम् -

- वैवस्वतो मनुर्नाम – वैवस्वतः+मनुः+नाम
- माननीयो मनीषिणाम् - माननीयः+मनीषिणाम्
- आसीन्महीक्षितामाद्यः - आसीत्+महीक्षिताम्+आद्यः
- प्रणवश्छन्दसामिव- प्रणवः+छन्दसाम्+इव
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - मनीषिणां माननीयेन छन्दसां प्रणवेन इव महीक्षिताम् आद्येन वैवस्वतेन नाम मनुना अभूयत।

अलङ्कारालोचना - अस्मिन् श्लोके उपमालङ्कारः विद्यते। अत्र महीक्षितां वैवस्वतः इति पदद्वयम् उपमेयवाचकम्। छन्दसां प्रणवः इति पदद्वयम् उपमानवाचकम्। इव इति उपमावाचकः शब्दः। अत्र महीक्षितः छन्दोभिः उपमीयते। अपि च वैवस्वतः प्रणवेन उपमीयते। अतः अत्र उपमालङ्कारः अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः -१

१. मनुः केन उपमितः। महीक्षितः केन उपमिताः।

२. लोके राज्ञाम् आदिमः कः।

३. वैवस्वतः इत्यस्य अर्थः कः।

४. कति मनवः आसन्-

१) द्वादश २) त्रयोदश ३) चतुर्दश ४) पञ्चदश

५. वैवस्वतः कतमः मनुः-

१) षष्ठः २) सप्तमः ३) दशमः ४) चतुर्थः

६. रघुवंशः कस्मात् उत्पन्नः

१) सूर्यात् २) चन्द्रात् ३) बुधात् ४) कुरोः

५.३) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव।।१२।।

अन्वयः - शुद्धिमति तदन्वये शुद्धिमत्तरः दिलीप इति राजेन्दुः क्षीरनिधौ इन्दुः इव प्रसूतः।

अन्वयार्थः - शुद्धिमति पवित्रतासम्पन्ने तदन्वये मनुवंशे शुद्धिमत्तरः पवित्रतरः दिलीप इति दिलीपनाम्ना प्रसिद्धः राजेन्दुः भूपचन्द्रः क्षीरनिधौ क्षीरसमुद्रे इन्दुः इव चन्द्र इव प्रसूतः जातः।

सरलार्थः - क्षीरसमुद्रे चन्द्रः यथा जन्म लब्धवान् तथा मनोः पवित्रे वंशे दिलीपनामकः पवित्रतरः राजचन्द्रः जन्म लब्धवान्।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके कविः रघुवंशस्य वर्णनप्रसङ्गे रघुमहाराजस्य पितुः विषये कथयति। तस्य नाम आसीत् दिलीपः। अत्र स इन्दुना उपमितः। इन्दुः नाम चन्द्रः। यथा समुद्रमन्थनकाले क्षीरसागरे इन्दुः उत्पन्नः तथैव पवित्रे मनुवंशे पवित्रतरः दिलीपः उत्पन्नः इति अभिप्रायः। किञ्च चन्द्रः यथा जनानां मनसि आह्लादं जनयति तथा दिलीपः अपि प्रजानां सुखदायकः आसीत्। तस्मात् दिलीपः राजेन्दुः अर्थात् राजश्रेष्ठः इत्यपि कथितं कविना। मनुवंशः नाम सूर्यवंशः। स तु प्रकृत्या एव पुनानः वर्तते। अपि च पुत्रोत्पादनात् पूर्वं परं च शास्त्रेण उक्ताः गर्भाधानादिसंस्काराः तैः सम्यक् परिपालिताः। अतः एव तेषां पवित्रे वंशे पवित्रतरः दिलीपः जन्म लब्धवान् इति कवेः आकूतम्।

व्याकरणविमर्शः -

- तदन्वये – तस्य अन्वयः तदन्वयः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्मिन् तदन्वये। एतत्

सप्तम्येकवचनान्तं पदम्।

- शुद्धिमति - प्रशस्ता शुद्धिः अस्मिन् स शुद्धिमान्, तस्मिन् शुद्धिमति। एतदपि सप्तम्येकवचनान्तं पदम्।
- प्रसूतः - प्रपूर्वकात् सूधातोः क्तप्रत्यये प्रसूत इति रूपं सिध्यति।
- शुद्धिमत्तरः - अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः भवति। अत्र शुद्धिमत्-शब्दात् तरप्प्रत्ययः अस्ति।
- राजेन्दुः - राजा इन्दुः इव इति विग्रहे राजेन्दुः इति भवति। अत्र उपमेयपदपूर्वककर्मधारयसमासः अस्ति।
- क्षीरनिधौ - क्षीराणां निधिः क्षीरनिधिः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्मिन् क्षीरनिधौ।

सन्धिकार्यम् -

- दिलीप इति - दिलीपः+इति
- राजेन्दुरिन्दुः - राजेन्दुः+इन्दुः
- क्षीरनिधाविव - क्षीरनिधौ+इव
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - शुद्धिमति तदन्वये शुद्धिमत्तरेण दिलीपेन इति राजेन्दुना क्षीरनिधौ इन्दुना इव प्रसूतम्।

अलङ्कारालोचना - अस्मिन् श्लोके तदन्वये अर्थात् मनुवंशे अपि च दिलीपः इति पदद्वयम् उपमेयवाचकम्। क्षीरनिधौ इन्दुः इति च द्वे पदे उपमानवाचके। इव इति उपमावाचकः शब्दः। अत्र तदन्वयः क्षीरनिधिना उपमीयते। दिलीपः च क्षीरनिधौ उत्पन्नेन इन्दुना उपमीयते। यथा क्षीरनिधौ चन्द्रः उत्पन्नः तथा मनुवंशे दिलीपः उत्पन्नः इति सादृश्यम्। अतः अत्र उपमालङ्कारः अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः -२

७. अस्मिन् श्लोके दिलीपः केन उपमितः। मनुवंशः च केन उपमितः।

८. अत्र उपमालङ्कारं साधयत।

९. राजेन्दुः इति समासनाम विग्रहवाक्यं च लिखत।

१०. दिलीपः किम् इव प्रसूतः-

१) सूर्यः २) चन्द्रः ३) क्षीरनिधिः ४) बुधः

११. चन्द्रः कुत्र प्रसूतः-

१) वीरनिधौ २) तीरनिधौ ३) क्षीरनिधौ४) नीरनिधौ

५.४) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः।।१३।।

अन्वयः - व्यूढोरस्कः वृषस्कन्धः शालप्रांशुः महाभुजः आत्मकर्मक्षमं देहम् आश्रितः क्षात्रः धर्मः इव (स्थितः)।

अन्वयार्थः - व्यूढोरस्कः विपुलवक्षाः वृषस्कन्धः वृषभांसः शालप्रांशुः वृक्षोन्नतः महाभुजः दीर्घबाहुः आत्मकर्मक्षमं स्वकार्यसमर्थं देहं शरीरम् आश्रितः प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रियसम्बन्धी धर्मः गुणः इव स्थितः।

सरलार्थः - दिलीपस्य विशालं वक्षःस्थलं, वृषभस्कन्ध इव स्कन्धः दीर्घौ बाहू च आसन्। अपि च, स शालवृक्षः इव उन्नतः आसीत्। एवं स्वकार्यकरणे समर्थं देहं प्राप्तः स क्षात्रधर्म इव आसीत्।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके कालिदासः रघुपितरं दिलीपं वर्णयति। दिलीपस्य वक्षःस्थलं विशालाकारम् आसीत्। वृषस्य स्कन्धवत् बलीयान् स्कन्धः तस्य आसीत्। वृक्षेषु शालवृक्षः अतीव उन्नतः भवति। दिलीपः अपि तथा उन्नतः आसीत्। तस्य भुजद्वयम् अपि दीर्घम् आसीत्। एवं तस्य शरीरं बहु बलिष्ठम् आसीत् इति ज्ञायते। दिलीपम् अवलोक्य मन्यते स्म, यत् क्षात्रः धर्मः स्वकार्यं सम्पादयितुम् एकं समर्थं देहं समाश्रितवान्। अत्र स्वकार्यं नाम विपन्नजनानां त्राणादिकं भवति। क्षात्रः इति एकः वीरोचितः क्षत्रियसम्बन्धी धर्मः। स एव शरीरं गृहीत्वा दिलीपरूपेण स्थितः इति कवेः अभिप्रायः। अर्थात् पराक्रमः एव मूर्तिमान् भूत्वा स्थितः इति अर्थः। अस्मिन् श्लोके कविः क्षात्रः धर्मः आत्मकर्मक्षमं दिलीपदेहम् आश्रितवान् इति उत्प्रेक्षते। अतः अस्मिन् श्लोके उत्प्रेक्षालङ्कारः विद्यते।

व्याकरणविमर्शः -

- व्यूढोरस्कः - व्यूढम् उरः यस्य स व्यूढोरस्कः इति बहुव्रीहिसमासः।
- वृषस्कन्धः - वृषस्य इव स्कन्धः वृषस्कन्धः इति व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासः।
- शालप्रांशुः - शाल इव प्रांशुः शालप्रांशुः इति उपमानपदपूर्वककर्मधारयसमासः।
- महाभुजः - महान्तौ भुजौ यस्य सः महाभुजः इति बहुव्रीहिसमासः।
- आत्मकर्मक्षमम् - आत्मनः कर्म आत्मकर्म इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। आत्मकर्मणि क्षमः आत्मकर्मक्षमः इति सप्तमीतत्पुरुषसमासः, तम् आत्मकर्मक्षमम्। एतत् द्वितीयैकवचनान्तं पदम्।
- आश्रितः - आङ्पूर्वकात् श्रिधातोः क्तप्रत्यये कृते आश्रितः इति रूपं सिध्यति।

सन्धिकार्यम् -

- व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः - व्यूढोरस्कः+वृषस्कन्धः
- शालप्रांशुर्महाभुजः - शालप्रांशुः+महाभुजः
- क्षात्रो धर्म इवाश्रितः - क्षात्रः+धर्मः+इव+आश्रितः

● **प्रयोगपरिवर्तनम्** - व्यूढोरस्केन वृषस्कन्धेन शालप्रांशुना महाभुजेन आत्मकर्मक्षमं देहम् आश्रितेन क्षात्रेण धर्मेण इव (स्थितम्)।

अलङ्कारालोचना - अस्मिन् श्लोके उत्प्रेक्षालङ्कारः विद्यते। अत्र महाराजं दिलीपं मूर्तिमान् क्षात्रधर्मरूपेण उत्प्रेक्षितवान् कविः। यतो हि महाराजः दिलीपः स्वगुणैः क्षात्रः धर्मः इव प्रतीयते स्म। अत्र उत्प्रेक्षालङ्कारः अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः -३

१२. दिलीपस्य स्कन्ध कस्य स्कन्धवत् आसीत्।

१३. शालप्रांशुः इत्यत्र कः समासः। विग्रहवाक्यं च किम्।

५.५) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना।
स्थितः सर्वोन्नोतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना।।१४।।

अन्वयः - सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना सर्वोन्नतेन आत्मना मेरुः इव उर्वीं क्रान्त्वा स्थितः।

अन्वयार्थः - सर्वातिरिक्तसारेण सकलभूतेभ्यः अधिकबलेन सर्वतेजोभिभाविना सर्वभूतानि तेजसा तिरस्कारिणा सर्वोन्नतेन सर्वेभ्य उन्नतेन आत्मना शरीरेण मेरुः इव सुमेरुपर्वतः इव उर्वीं पृथ्वीं क्रान्त्वा आक्रम्य स्थितः अविद्यत।

सरलार्थः - दिलीपः सर्वापेक्षया अधिकबलशाली आसीत्। स सर्वभूतानि स्वतेजसा तिरस्कृतवान्। तस्य शरीरम् अपि बहु उन्नतम् आसीत्। अतः स सम्पूर्णां पृथिवीम् अतिक्रान्तवान्। यथा सुमेरुपर्वतः पृथिवीम् अतिक्रान्तवान् इति अस्य श्लोकस्य सरलार्थः।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके कविः महाराजं दिलीपं सुमेरुनामकेन पर्वतेन सह उपमितवान्। अत्र सर्वातिरिक्तसारत्वं सर्वतेजोऽभिभावित्वं सर्वोन्नतत्वम् इत्यादयः दिलीपस्य ये गुणाः उक्ताः ते गुणाः सुमेरुपर्वतस्य अपि सन्ति। यथा सुमेरुपर्वतः स्तम्भवत् समग्रां पृथिवीं रक्षति तथा दिलीपः अपि आत्मबलेन समग्रां पृथिवीं रक्षति। सुमेरुपर्वतः अतीव उन्नतः इति पुराणादिषु अपि प्रसिद्धम् अस्ति। महाराजः दिलीपः अपि तथा उन्नतः आसीत्। स उन्नतचरित्रशाली आसीत् इति आशयः। अपि च, स महान् तेजस्वी आसीत्। अतः स आत्मतेजसा अन्यान् सर्वान् अपि नृपान् पराजितवान्। एवं सकलेभ्यः

अधिकबलशाली सर्वभूतानि तेजसा तिरस्कारी सर्वोन्नतः स पृथिवीम् अतिक्रम्य स्थितवान्। यथा सुमेरुपर्वतः पृथिवीम् आक्रम्य तिष्ठति।

व्याकरणविमर्शः -

- सर्वातिरिक्तसारेण - अतिरिक्तः सारः यस्य सः अतिरिक्तसारः इति बहुव्रीहिसमासः। सर्वेभ्यः अतिरिक्तसारः सर्वातिरिक्तसारः इति पञ्चमीतत्पुरुषसमासः, तेन सर्वातिरिक्तसारेण। इदं तृतीयैकवचनान्तं पदम्।
- सर्वतेजोऽभिभाविना - तेजसा अभिभवति इति तेजोभिभावी। सर्वेषां तेजोऽभिभावी सर्वतेजोऽभिभावी इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तेन सर्वतेजोऽभिभाविना। तृतीयैकवचनान्तम् एतत् पदम्।
- सर्वोन्नतेन - सर्वेभ्यः उन्नतः सर्वोन्नतः इति पञ्चमीतत्पुरुषसमासः, तेन सर्वोन्नतेन।
- क्रान्त्वा - क्रम्-धातोः क्त्वाप्रत्यये क्रान्त्वा इति रूपं निष्पद्यते। अस्य अव्ययपदवत् प्रयोगः भवति।

सन्धिकार्यम् -

- सर्वोन्नतेनोर्वीम् - सर्वोन्नतेन+उर्वीम्
- मेरुरिवात्मना - मेरुः+इव+आत्मना
- **अव्ययपरिचयः** - अत्र इव इति अव्ययपदं वर्तते।
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना सर्वोन्नतेन आत्मना मेरुणा इव उर्वीं क्रान्त्वा स्थितम्।

अलङ्कारालोचना - अत्र महाराजः दिलीपः सुमेरुपर्वतेन उपमीयते। अतः दिलीपः उपमेयः मेरुः च उपमानम्। इव इति उपमावाचकः शब्दः। अत्र ये गुणाः प्रोक्ताः ते गुणाः दिलीपे अपि आसन् सुमेरुपर्वते अपि आसन् इति सादृश्यम्। अतः अस्मिन् श्लोके उपमालङ्कारः विद्यते।

पाठगतप्रश्नाः -४

१४. अत्र दिलीपं केन पर्वतेन सह उपमितवान् कविः।

१५. सर्वातिरिक्तसारः इत्यत्र समासनाम विग्रहवाक्यं च लिखत।

१६. सुमेरुपर्वतः किम् आक्रम्य स्थितः।

५.६) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः।

आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः।।१५।।

अन्वयः - आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः आगमैः सदृशारम्भः आरम्भसदृशोदयः (आसीत्)।

अन्वयार्थः - (सः) आकारसदृशप्रज्ञः मुर्तितुल्यबुद्धिः प्रज्ञया बुद्ध्या सदृशागमः समानशास्त्रपरिश्रमः आगमैः शास्त्रैः सदृशारम्भः तुल्यकर्मा आरम्भसदृशोदयः कर्मसदृशफलसिद्धिश्च (आसीत्)।

सरलार्थः - दिलीपस्य प्रज्ञा तस्य देहाकृतिसदृशी आसीत्। तस्य शास्त्रज्ञानं प्रज्ञानुरूपम् आसीत्। शास्त्राज्ञानानुसारम् एव स कर्मानुष्ठानम् अकरोत्। किञ्च, स यथा कर्माणि अनुष्ठितवान् तथा एव फलं लब्धवान्।

तात्पर्यार्थः - लोके देहवैशिष्ट्यम् अवलोक्य मनुष्याणां गुणाः प्रायः अनुमीयन्ते। दिलीपस्य शरीरं कथम् आसीत् इति प्राक्तनैः श्लोकैः वर्णितवान् कविः। तस्य शरीरं यथा सुन्दरम् आसीत् तथा तस्य प्रज्ञा अपि अपरिमेया आसीत्। एतादृशप्रज्ञाकारणात् स वेदादिशास्त्राणि सम्यक् अधीतवान् गृहीतवान् च। किन्तु केवलं शास्त्रपठनेन सर्वं न सिध्यति। अपि तु शास्त्रोक्तविधयः जीवने आचरणीया भवन्ति। अतः दिलीपः शास्त्राविहितानि कर्माणि स्वजीवने यथार्थम् आचरितवान्। यथा कर्माणि आचरितवान् तथा कर्मफलम् अपि लब्धवान्। एवं दिलीपः न केवलं शास्त्राणि अपठत्। अपि च शास्त्रं पठित्वा तानि शास्त्रोक्तवचनानि जीवने यथायथं प्रयुज्य तत्सदृशं फलम् अपि प्राप्तवान् इति अस्य श्लोकस्य आशयः।

व्याकरणविमर्शः -

- आकारसदृशप्रज्ञः - सदृशी प्रज्ञा यस्य सः सदृशप्रज्ञः इति बहुव्रीहिसमासः। आकारेण सदृशप्रज्ञः आकारसदृशप्रज्ञः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।
- सदृशागमः - सदृशः आगमः यस्य सः सदृशागमः इति बहुव्रीहिसमासः।
- सदृशारम्भः - सदृशः आरम्भः यस्य सः सदृशारम्भः इति बहुव्रीहिसमासः।
- आरम्भसदृशोदयः - सदृशः उदयः यस्य सः सदृशोदयः इति बहुव्रीहिसमासः। आरम्भेण सदृशोदयः आरम्भसदृशोदयः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - (तेन) आकारसदृशप्रज्ञेन प्रज्ञया सदृशागमेन आगमैः सदृशारम्भेण आरम्भसदृशोदयेन (अभूयत)।

पाठगतप्रश्नाः -५

१७. आगमशब्दस्य आरम्भशब्दस्य च कः अर्थः।

१८. दिलीपस्य प्रज्ञा कीदृशी आसीत्।

१९. आकारसदृशप्रज्ञः इत्यत्र समाससनाम विग्रहवाक्यं च लिखत।

२०. सदृशारम्भः इत्यस्य किं विग्रहवाक्यम्-

१) सदृशस्य आरम्भ २) सदृशः आरम्भः ३) सदृशः आरम्भः यस्य ४) सदृशः च आरम्भः च

५.७) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्।
अधृष्यश्चाधिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः।।१६।।

अन्वयः - भीमकान्तैः नृपगुणैः स उपजीविनाम् यादोरत्नैः अर्णव इव अधृष्यः अभिगम्यश्च बभूव।

अन्वयार्थः - भीमकान्तैः भयङ्करमनोहरैः नृपगुणैः राजगुणैः स दिलीपः उपजीविनाम् आश्रितानां यादोरत्नैः जलजीवमणिभिः अर्णव इव समुद्र इव अधृष्यः अनभिगम्यः अभिगम्यः आश्रयणीयः च बभूव भवति स्म।

सरलार्थः - दिलीपस्य शौर्यादयः भयङ्करगुणाः आसन्। अतः स आश्रितानाम् सचिवभृत्यादीनाम् अनभिगम्यः आसीत्। किञ्च, औदार्यं प्रजावात्सल्यम् इत्यादयः मनोज्ञगुणाः अपि तस्य आसन्। अतः स उपजीविभिः सेवनीयः अपि आसीत्। यथा समुद्रः गम्भीरतरङ्गमकरादिभिः भीषणः अस्ति। किन्तु रत्नैः सेवनीयः अपि अस्ति।

तात्पर्यार्थः - दिलीपस्य प्रतापादयः तीक्ष्णगुणाः आसन्। अतः उपजीविनः तस्मात् बिभ्यन्ति स्म। किन्तु स औदार्यादिभिः मनोहरैः गुणैः अपि युक्तः आसीत्। अतः आश्रयिणः तं सेवन्ते स्म। वस्तुतः प्रभुणा एवमेव भवितव्यम्। प्रभुः प्रतापादितीक्ष्णगुणरहितः चेत् प्रजाः तस्य आदेशं न पालयन्ति। तेन राज्यस्य हानिः सम्भवति। किञ्च राजनि एकः अपि मनोज्ञगुणः न तिष्ठति, यदि राजा सम्पूर्णतया भीषणः भवति तर्हि प्रजाः क्रुद्धाः भवन्ति। क्रमेण गूढतया राज्ञः हानिम् एव जनयति। एवम् उभयत्र राज्ञः तथा राज्यस्य हानिः एव सम्भवति। अतः प्रभौ भीषणगुणाः मनोज्ञगुणाः इति उभयविधाः एव गुणाः अपेक्षिताः वर्तन्ते। दिलीपे तु उभौ एव गुणौ आस्ताम्। तेन तस्य सचिवादयः उपजीविनः भीत्या कर्तव्यं निर्वहन्ति स्म। अपि च प्रीत्या अभीष्टम् अर्थं प्राप्नुवन्ति स्म। अत्र एकः दृष्टान्तः अपि प्रदत्तः। यथा समुद्रः तस्य भीषणतरङ्गैः मकरादिभिः पशुभिः च भयङ्करः दृश्यते। पुनः समुद्रे रत्नानि अपि प्राप्नुवन्ति जनाः। तैः च रत्नैः स जनानां मनःसु आह्लादम् अपि जनयति। एवं यथा समुद्रः भयङ्करः मनोहरः इति उभयथा प्रतीयते तथा दिलीपे भयङ्करगुणानां मनोज्ञगुणानां च मिश्रणम् आसीत् इति वक्तुं शक्यते।

व्याकरणविमर्शः -

- भीमकान्तैः - भीमाः च कान्ताः भीमकान्ताः इति कर्मधारयसमासः, तैः भीमकान्तैः।
  तृतीयाबहुवचनान्तं पदम् इदम्।

- नृपगुणैः - नृपस्य गुणाः नृपगुणाः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तैः नृपगुणैः।
- उपजीविनाम् - उपजीवन्ति इति उपजीविनः, तेषाम् उपजीविनाम्। षष्ठीबहुवचनान्तं रूपम् इदम्।
- अधृष्यः - न धृष्यः अधृष्यः इति नञ्तत्पुरुषसमासः।
- अभिगम्यः - अभिपूर्वकात् गम्-धातोः यत्प्रत्यये कृते अभिगम्यः इति रूपम्। अभिगन्तुं योग्यः इत्यर्थः।
- यादोरत्नैः - यादांसि च रत्नानि च यादोरत्नानि इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः, तैः यादोरत्नैः।
- बभूव - भूधातोः लिट्-लकारे प्रथमपुरुषैकवचने बभूव इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

- भीमकान्तैर्नृपगुणैः - भीमकान्तैः+नृपगुणैः
- बभूवोपजीविनाम् - बभूव+उपजीविनाम्
- अधृष्यश्चाधिगम्यश्च - अधृष्यः+च+अधिगम्यः+च
- यादोरत्नैरिवार्णवः - यादोरत्नैः+इव+अर्णवः
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - भीमकान्तैः नृपगुणैः तेन उपजीविनां यादोरत्नैः अर्णवेन इव अधृष्येण अभिगम्येन बभूवे।

अलङ्कारालोचना - अत्र दिलीपस्य वर्णनाय समुद्रदृष्टान्तः प्रदत्तः कविना। यथा समुद्रः मकरादिभिः भीषणः रत्नैः च मनोरमः आसीत् तथा दिलीपः अपि शौर्यादिभिः तीक्ष्णगुणैः भीषणः प्रजावात्सल्यादिभिः मनोहरैः गुणैः मनोरमः आसीत्। अत्र दृष्टान्तालङ्कारः अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः -६

२१. दिलीपः कथम् उपजीविनाम् अधृष्यः अभिगम्यः च बभूव।

२२. प्रकृते श्लोके कः अलङ्कारः अस्ति।

२३. अधृष्यश्चाधिगम्यश्च इत्यत्र सन्धिविच्छेदं कुरुत।

५.८) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

रेखामात्रमपि क्षुण्णादमनोर्वर्त्मनः परम्।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः।।१७।।

अन्वयः - नियन्तुः तस्य नेमिवृत्तयः प्रजाः आमनोः क्षुण्णात् वर्त्मनः परं रेखामात्रम् अपि न व्यतीयुः।

अन्वयार्थः - नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य नेमिवृत्तयः चक्रधाराव्यापाराः प्रजाः जनाः आमनोः मनुम् आरभ्य क्षुण्णात् अभ्यस्तात् प्रचलितात् च वर्त्मनः आचारपद्धतेः मार्गात् च परम् अधिकं रेखामात्रम् अपि रेखाप्रमाणम् अपि न व्यतीयुः न अतिक्रान्तवत्यः।

सरलार्थः - निपुणः सारथिः यं रथं चालयति तस्य रथस्य चक्रं पूर्ववर्तिना चक्रेण कृतां रेखां न अतिक्रामति। एवं दिलीपस्य प्रजाः अपि मनोः कालात् आरब्धान् आचारान् न उल्लङ्घितवन्तः।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् पद्ये कविः राज्यपरिचालनायां दिलीपस्य निपुणत्वं कथयति। दिलीपः वैवस्वतमनोः वंशे जातः। अतः स मनोः वचनं श्रद्धया पालितवान्। किञ्च तदनुसारेण एव राज्यशासनं कृतवान्। मनुः सत्ययुगे मनुस्मृतिम् अलिखत्। दिलीपः तु त्रेतायाम् आसीत्। एवम् उभयोः कालयोः मध्ये महान् भेदः आसीत्। तथापि राजा दिलीपः तथा तस्य प्रजाः मनुना दर्शितं मार्गम् यथायथम् अनुसृत्य एव अजीवन्। सर्वे एव सारथिनः रथं चालयन्ति। किन्तु निपुणः सारथिः रथं चालयति चेत् रथस्य पूर्वेण चक्रेण कृतां रेखाम् अन्तिमं चक्रम् अनुकरोति। कञ्चित् अपि व्यतिक्रमं न करोति। सर्वे सारथयः तथा कर्तुं न पारयन्ति। दिलीपः अपि राज्यशासने निपुणः आसीत्। अतः स स्वस्य राज्यं सम्यक् शासितवान्। तेन तस्य प्रजाः मनुवचनं किञ्चिदपि न उल्लङ्घितवन्तः।

व्याकरणविमर्शः -

- रेखामात्रम् - रेखा प्रमाणम् यस्य इति अर्थे रेखामात्रम् इति रूपं भवति।
- क्षुण्णात् - क्षुद्-धातोः क्तप्रत्यये क्षुण्णः इति रूपं, तस्मात् क्षुण्णात्। एतत् पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्।
- आमनोः - आङ्पूर्वकात् मनुशब्दात् पञ्चमीविभक्तौ आमनोः इति रूपं सिध्यति। मनुम् आरभ्य इत्यर्थः।
- वर्त्मनः - वर्त्मन्-शब्दस्य पञ्चमीविभक्त्यैकवचने वर्त्मनः इति रूपम्। वर्त्म नाम मार्गः।
- व्यतीयुः - वि-पूर्वकात् अति-पूर्वकात् इण्-धातोः लिटि व्यतीयुः इति रूपम्।
- नियन्तुः - नियच्छति इति नियन्ता, तस्य नियन्तुः।
- नेमिवृत्तयः - नेमीनाम् इव वृत्तिः यासां ता नेमिवृत्तयः इति बहुव्रीहिसमासः।

सन्धिकार्यम् -

- रेखामात्रमपि - रेखामात्रम्+अपि
- क्षुण्णादमनोर्वत्मनः - क्षुण्णात्+आमनोः+वर्त्मनः
- प्रजास्तस्य - प्रजाः+तस्य
- नियन्तुर्नेमिवृत्तयः - नियन्तुः+नेमिवृत्तयः
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - नियन्तुः तस्य नेमिवृत्तिभिः प्रजाभिः आमनोः क्षुण्णात् वर्त्मनः परः रेखामात्रः अपि न व्यतीये।

अलङ्कारालोचना- अस्मिन् श्लोके दिलीपः निपुणेन सारथिना उपमितः। तस्य प्रजाः नेमिभिः उपमिताः। अतः दिलीपः तस्य प्रजाः च अत्र उपमेयाः। निपुणः सारथिः तस्य रथस्य नेमयः च अत्र

उपमानानि। यथा रथस्य चक्रं पूर्ववर्तिना रथेन कृतां रेखां न अतिक्रामति तथा दिलीपस्य प्रजाः अपि मनुवचनं न उल्लङ्घितवन्तः इति सादृश्यम्। अतः अत्र उपमालङ्कारः अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः - ७

२४. रथस्य चक्रं किं न अतिक्रामति।

२५. क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः इत्यत्र सन्धिविच्छेदं कुरुत।

२६. प्रस्तुतश्लोकस्य अन्वयं लिखत।

५.९) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः।।१८।।

अन्वयः - सः प्रजानां भूत्यर्थम् एव ताभ्यो बलिम् अग्रहीत्। हि रविः सहस्रगुणम् उत्स्रष्टुं रसम् आदत्ते।

अन्वयार्थः - स दिलीपः प्रजानां जनानां भूत्यर्थं वृद्ध्यर्थं ताभ्यः प्रजाभ्यः बलिं करम् अग्रहीत् गृहीतवान्। हि तथा हि रविः सूर्यः सहस्रगुणं सहस्रधा उत्स्रष्टुं दातुं रसं जलम् आदत्ते गृह्णाति।

सरलार्थः - प्रजानां कल्याणाय एव दिलीपः ताभ्यः करं गृहीतवान्। न तु आत्मनः भोगाय गृहीतवान्। यथा सूर्यः सहस्रगुणं जलं प्रत्यर्पयितुं पृथिव्याः जलं संगृह्णाति।

तात्पर्यार्थः - महाराजः दिलीपः राज्यवासिनां प्रजानां कल्याणाय ताभ्यः करम् अग्रहीत्। एकः जनः यद् उत्पादयति तस्य यदि षट् भागाः क्रियन्ते तर्हि तेषु एकं भागं राजा करत्वेन गृह्णाति। एतं बलिं राजा स्वभोगाय न प्रयुङ्क्ते। कररूपेण गृहीतम् अर्थं स राजकोषे संगृह्णाति। सा प्रजानाम् एव सम्पत्। प्रयोजने सति राजा तद् एव धनं प्रजाकल्याणाय प्रयच्छति। दिलीपस्य करसंग्रहणं कथम् आसीत् इति विषये उपमा अपि प्रदत्ता कविना। सूर्यः सम्पूर्णं वर्षं व्याप्य पृथिव्याः जलं शुष्यति। ग्रीष्मकाले पृथिवी जलाभावेन शुष्का भवति। तदा सूर्यः सहस्रगुणं जलं वर्षणरूपेण प्रददाति। एवं सूर्यः जलशोषणं स्वभोगाय न करोति। अपि तु अधिकं जलं प्रत्यर्पयितुम् एव स पृथिव्याः जलं स्वीकरोति। एवं दिलीपः अपि प्रजाकल्याणाय करं गृहीतवान्।

व्याकरणविमर्शः -

- भूत्यर्थम् - भूत्यै इदम् इति विग्रहे भूत्यर्थम् इति रूपम्। अत्र नित्यसमासः वर्तते।
- अग्रहीत् - ग्रह्-धातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने अग्रहीत् इति रूपम्।

- सहस्रगुणम् - सहस्रं गुणा यस्मिन् तत् यथा तथा इति विग्रहे सहस्रगुणम् इति रूपम्। अत्र बहुव्रीहिसमासः अस्ति।
- उत्स्रष्टुम् - उत्-पूर्वकात् सृज्धातोः तुमुन्-प्रत्यये उत्स्रष्टुम् इति रूपम्। उत्सर्जनाय इत्यर्थः।
- आदत्ते - आङ्-पूर्वकात् दाधातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने आदत्ते इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

- प्रजानामेव - प्रजानाम्+एव
- स ताभ्यो बलिमग्रहीत् - सः+ताभ्यः+बलिम्+अग्रहीत्
- सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते - सहस्रगुणम्+उत्स्रष्टुम्+आदत्ते
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - तेन प्रजानां भूत्यर्थम् एव ताभ्यः बलिः अगृह्यत। हि रविणा सहस्रगुणम् उत्स्रष्टुं रसः आदीयते।

अलङ्कारालोचना - अत्र दिलीपं सूर्येण उपमितवान् कविः। यथा सूर्यः जलं गृहीत्वा सहस्रगुणं जलं प्रत्यर्पयति तथा दिलीपः अपि प्रजाभ्यः करं संगृह्णाति। ततः च कररूपेण संगृहीतं धनं प्रजाकल्याणाय प्रयुङ्क्ते इति सादृश्यम्। अत्र दिलीपः उपमेयः। सूर्यः उपमानम्। अतः अत्र उपमालङ्कारः विद्यते।

पाठगतप्रश्नाः -८

२७. दिलीपः कथं बलिम् अग्रहीत्।

२८. प्रस्तुते श्लोके कः अलङ्कारः वर्तते।

२९. दिलीपस्य करग्रहणविषये कविः किम् उक्तवान्।

५.१०) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम्।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता।।१९।।

अन्वयः - तस्य सेना परिच्छदः (बभूव)। शास्त्रेषु अकुण्ठिता बुद्धिः, धनुषि आतता मौर्वी च द्वयम् एव अर्थसाधनं(बभूव)।

अन्वयार्थः - तस्य दिलीपस्य सेना सैन्यं परिच्छदः उपकरणं बभूव। शास्त्रेषु राजशास्त्रेषु अकुण्ठिता अव्याहता बुद्धिः मतिः धनुषि चापे आतता आरोपिता मौर्वी च ज्या च द्वयम् एव बभूव द्वे एव अर्थसाधनं प्रयोजनकरणम् अभवत्।

सरलार्थः - दिलीपस्य सैन्यबलं तु केवलम् उपकरणम् आसीत्। तेन स किमपि प्रयोजनं न साधयति स्म। शास्त्रेषु अपरिमितं ज्ञानं धनुषि आरोपिता ज्या च दिलीपस्य प्रयोजनम् असाधयताम्।

तात्पर्यार्थः - राजनीतिशास्त्रे प्रोक्तम् अस्ति-'असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाः पार्थिवाः' इति। राजा आत्मसम्पत्त्या सन्तुष्टः चेत् तस्य नाशः एव सम्भवति। अतः राज्ञा राज्यजयादिकं कर्तव्यम् अस्ति। तस्मात् दिलीपः अपि अपरराज्यं जेतुं निर्गच्छति स्म। युद्धाय तस्य महत् सैन्यबलम् अपि आसीत्। किन्तु राजा युद्धसमये तद् न प्रयुङ्क्ते स्म। छत्रचामरादीनि यथा तस्य उपकरणानि आसन् तथा सैन्यबलम् अपि तस्य उपकरणमात्रम् आसीत्। शास्त्रेषु अपरिमिता बुद्धिः धनुषि आरोपिता ज्या च तस्य प्रयोजनसाधनम् आसीत्। नानाविधेषु शास्त्रेषु दिलीपः महापण्डितः आसीत्। अतः स नीतिशास्त्रविशारदः आसीत्। अपि च तस्य धनुषि आरोपिता ज्या अप्रतिरोध्या आसीत्। अतः शास्त्रपाण्डित्यं धनुषि आरोपिता ज्या च तस्य प्रयोजनं साधयतः स्म।

व्याकरणविमर्शः -

- अर्थसाधनम् - अर्थस्य साधनम् अर्थसाधनम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।
- अकुण्ठिता - न कुण्ठिता अकुण्ठिता इति नञ्तत्पुरुषसमासः।
- धनुषि - धनुष्-शब्दस्य सप्तम्येकवचने धनुषि इति रूपम्।
- आतता - आङ्- पूर्वकात् तन्-धातोः क्तप्रत्यये स्त्रियां टापि आतता इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

- परिच्छदस्तस्य - परिच्छदः+तस्य
- द्वयमेवार्थसाधनम् - द्वयम्+एव+अर्थसाधनम्
- शास्त्रेष्वकुण्ठिता - शास्त्रेषु+अकुण्ठिता
- बुद्धिर्मौर्वी - बुद्धिः+मौर्वी
- चातता - च+आतता
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - सेनया परिच्छदेन बभूवे। अर्थसाधनं शास्त्रेषु अकुण्ठितया बुद्ध्या, धनुषि आततया मौर्व्या च द्वयेन एव बभूवे।

पाठगतप्रश्नाः ९

३०. दिलीपस्य अर्थसाधनद्वयं किम् आसीत्।

३१. दिलीपस्य सेना किं जातम्।

३२. शास्त्रेषु+अकुण्ठिता इत्यत्र सन्धिं कुरुत।

५.११) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

तस्य संवृतमन्त्रस्य गुढाकारेङ्गितस्य च।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव।।२०।।

अन्वयः - संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च तस्य प्रारम्भाः प्राक्तनाः संस्कारा इव फलानुमेयाः (आसन्)।

अन्वयार्थः - संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य गूढाकारेङ्गितस्य गुप्ते आकारेङ्गिते यस्य च तस्य दिलीपस्य प्रारम्भाः कर्माणि प्राक्तनाः प्राचीनाः संस्काराः इव पूर्वकर्मवासनाः इव फलानुमेयाः कार्येण अनुमातुं योग्याः आसन्।

सरलार्थः - दिलीपः अत्यन्तं गूढतया मन्त्रणाम् अकरोत्। आकारेण इङ्गितेन वा तस्य मनोभावः न ज्ञायते स्म। यथा मनुष्यस्य प्रवृत्तिं दृष्ट्वा पूर्वजन्मनः संस्काराः ज्ञायन्ते। तथा एव फलं दृष्ट्वा दिलीपस्य मनोभावः क आसीत् इति अवगम्यते स्म।

तात्पर्यार्थः - मन्त्रणा गूढतया एव करणीया इति राजनीतेः नियमः वर्तते। यदि केनापि कारणेन मन्त्रणा प्रकाशिता भवति तर्हि समग्रस्य राज्यस्य हानिः सम्भवति। अतः दिलीपः अतीव गोपनतया मन्त्रिभिः सह मन्त्रणाम् अकरोत्। इङ्गितादिकम् अवलोक्य अपि जनाः तस्य सामदामादीन् उपायान् अवगन्तुं समर्थाः न आसन्। यदा कार्यसिद्धिः भवति स्म तदा एव सर्वे दिलीपस्य मनोगतां मन्त्रणां जानन्ति स्म। एतदर्थसमर्थनाय कविना उपमानम् अपि प्रदत्तम्। पूर्वजन्मनि अस्माभिः पुण्यपापादिकं अनेकं कर्म कृतम्। तानि च कर्माणि अस्मिन् जन्मनि संस्काररूपेण तिष्ठन्ति। किन्तु साधारणतया ते संस्काराः न अवगम्यन्ते। यदा वयं जनानां प्रवृत्तिं पश्यामः तदा एव ते संस्काराः अनुमीयन्ते। यतो हि पुण्यकर्म कुर्वाणाः एव सत्कर्मसु प्रवर्तन्ते। पापकर्म कुर्वाणानां च असत्कर्मसु प्रवृत्तिः भवति। एवं कार्यसिद्धिम् अवलोक्य दिलीपस्य मन्त्रणाः अनुमीयन्ते स्म।

व्याकरणविमर्शः-

- संवृतमन्त्रस्य - संवृतः मन्त्रः यस्य स संवृतमन्त्रः इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य संवृतमन्त्रस्य।
- गूढाकारेङ्गितस्य - आकारः च इङ्गितं च आकारेङ्गिते इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। गूढे आकारेङ्गिते यस्य स गूढाकारेङ्गितः इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य गूढाकारेङ्गितस्य।
- फलानुमेयाः - फलेन अनुमेयाः फलानुमेयाः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

सन्धिकार्यम् -

- प्राक्तना इव - प्राक्तनाः+इव
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च तस्य प्रारम्भैः प्राक्तनैः संस्कारैः इव फलानुमेयैः (अभूयत)।

अलङ्कारालोचना - अत्र दिलीपस्य सामादामादयः उपायाः प्राक्तनैः संस्कारैः उपमीयन्ते। अतः सामदामदयः उपायाः उपमेयाः। प्राक्तनाः संस्काराः च उपमानवाचकाः। इव इति उपमावाचकः शब्दः। अतः अत्र उपमालङ्कारः विद्यते।

पाठगतप्रश्नाः -१०

३३. दिलीपस्य प्रारम्भाः कैः उपमिताः।

३४. गूढाकारेङ्गितस्य इत्यस्य विग्रहवाक्यं समासनाम च लिखत।

५.१२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः।
अगृध्नुराददे सोर्थमसक्तः सुखमन्वभूत्।।२१।।

अन्वयः - सः अत्रस्तः आत्मानं जुगोप, अनातुरो धर्मं भेजे, अगृध्नुः अर्थम् आददे, असक्तः सुखम् अन्वभूत्।

अन्वयार्थः - सः दिलीपः अत्रस्तः भीतरहितः आत्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान्। अनातुरः अरुग्णः सन् धर्मं सुकृतं भेजे सेवितवान्। अगृध्नुः लोभरहितः सन् अर्थं धनम् आददे स्वीकृतवान्, असक्तः आसक्तिरहितः सन् सुखं विषयानन्दम् अन्वभूत् अनुभूतवान्।

सरलार्थः - दिलीपः भयशून्यः अपि स्वदेहम् अरक्षत्। रोगरहितः सन् धर्मम् असेवत। लोभशून्यः अपि धनं गृहीतवान्। निरासक्तः अपि विषयसुखम् अनुभूतवान्।

तात्पर्यार्थः - अत्र सामान्यजनैः साकं दिलीपस्य भेदं प्रदर्शयति कविः। धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां पुरुषार्थानां शरीरम् एव प्रधानं साधनम्। शरीरं विना किमपि धर्माचरणं कर्तुं न शक्यते। लोके तु सर्वे कस्या अपि आपदः भीताः भूत्वा शरीरं रक्षन्ति। किन्तु दिलीपः पुरुषार्थसिद्धये आत्मानम् अर्थात् शरीरं रक्षितवान्। प्रायः जनाः यदा रोगेण क्लिष्टाः भवन्ति अथवा वृद्धाः भवन्ति तदा एव धर्मं सेवन्ते। किन्तु दिलीपः रोगरहितः अपि धर्माचरणं कृतवान्। लोके जनानां धनलाभाय एव भूयशः प्रवृत्तिः दृश्यते। ते सर्वे एव धनलोलुपाः भवन्ति। लोभवशात् एव ते धनलाभाय प्रवर्तन्ते। किन्तु दिलीपः न लोभवशात् अपि तु प्रजानां कल्याणाय धनम् अर्जितवान्। दिलीपः विषयसुखेषु निरासक्तः आसीत्। तथा आसक्तिरहितः अपि स सुखम् अनुभूतवान्। आसक्तस्य एव सुखदुःखे भवतः। किन्तु दिलीपः अनासक्तः आसीत्। अतः तस्य सुखदुःखाभ्यां दूरे स्थितिः आसीत्।

व्याकरणविमर्शः -

- जुगोप - गुप्-धातोः लिट्लकारे जुगोप इति रूपम्। रक्षितवान् इत्यर्थः।
- अत्रस्तः - न त्रस्तः अत्रस्तः इति नञ्तत्पुरुषसमासः।
- भेजे - भज्-धातोः लिट्लकारे प्रथमपुरुषस्य एकवचने भेजे इति रूपम्। सेवितवान् इत्यर्थः।
- अनातुरः - न आतुरः अनातुरः इति नञ्तत्पुरुषसमासः।
- अगृध्नुः - न गृध्नुः अगृध्नुः इति नञ्तत्पुरुषसमासः।
- आददे - आङ्पूर्वकात् दाधातोः लिट्लकारे आददे इति रूपम्।
- असक्तः - न सक्तः इति असक्तः इति नञ्तत्पुरुषसमासः।
- अन्वभूत् - अनुपूर्वकात् भूधातोः लुङ्लकारे प्रथमपुरुषस्य एकवचने अन्वभूत् इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

- जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे - जुगोप+आत्मानम्+अत्रस्तः+भेजे
- धर्ममनातुरः - धर्मम्+अनातुरः
- अगृध्नुराददे - अगृध्नुः+आददे
- सोर्थमसक्तः - सः+अर्थम्+असक्तः
- सुखमन्वभूत् -सुखम्+अन्वभूत्
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - तेन अत्रस्तेन आत्मा जुगुपे, अनातुरेण धर्मः भेजे, अगृध्नुना अर्थः आददे, असक्तेन सुखम् अन्वभूयत।

पाठगतप्रश्नाः -११

३५. दिलीपः कथं धर्मं अर्थं कामं च सेवितवान्।

३६. पुरुषार्थानां प्रधानं साधनं किम्।

३७. जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे इत्यत्र सन्धिविच्छेदं कुरुत।

३८. दिलीपः शरीरं कथं रक्षितवान्

१) स शत्रुभ्यः भीतः आसीत्

२) स मृत्योःभीतः आसीत्

३) स पुरुषार्थान् साधयितुम् इष्टवान्।

४) स जराग्रस्तः आसीत्

५.१३) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव।।२२।।

अन्वयः - ज्ञाने मौनं, शक्तौ क्षमा, त्यागे श्लाघाविपर्ययः,(इत्थम्) तस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् सप्रसवा इव (अभूवन्)।

अन्वयार्थः - ज्ञाने (सति अपि) परवृत्तान्तं ज्ञात्वा अपि मौनं मुनिभावः शक्तौ सामर्थ्ये क्षमा तितिक्षा त्यागे वितरणे श्लाघाविपर्ययः प्रशंसाभावः (इत्थम् अनेन प्रकारेण) तस्य दिलीपस्य गुणाः ज्ञानादयः गुणानुबन्धित्वात् विरुद्धगुणानां मौनादीनां सहचारात् सप्रसवाः इव सहोदराः इव अभूवन्।

सरलार्थः - दिलीपस्य ज्ञानेन साकं मौनम् आसीत्। शक्त्या सह क्षमाभावः आसीत्। त्यागेन तु आत्मप्रशंसाराहित्यम् आसीत्। इत्थं तस्य ज्ञानादयः गुणाः मौनादिभिः विरुद्धैः गुणैः सह सहोदरा इव अभवन्।

तात्पर्यार्थः - अत्रापि दिलीपस्य लोकोत्तरत्वं वर्णयति कविः। लोके प्रायः कश्चित् जनः ज्ञानी भवति चेत् स मुनिभावं न समाश्रयति। किन्तु दिलीपः परवृत्तान्तं ज्ञात्वा अपि मुनिवत् तिष्ठति स्म। वस्तुतः इदम् एव प्रकृतराज्ञः लक्षणम्। राजा यदि पण्डितः भूत्वा अपि मौनेन न तिष्ठति तर्हि तस्य हानिः एव जायते। तस्मात् शास्त्रादिषु मुखरः राजा बहुधा निन्दितः वर्तते। दिलीपः सामर्थ्यवान् अपि क्षमाशीलः आसीत्। सामर्थ्ये सति एव क्षमा प्रशंसनीया भवति। अतः दुर्बलः यदि क्षमां कुर्वन्ति तर्हि स न प्रशंसार्हः। तस्मात् मनुस्मृतौ उच्यते- 'शक्तानां भूषणं क्षमा' इति। लोके जनाः त्यागं कृत्वा समुद्घोषयन्ति। किन्तु दिलीपः दानादिकर्म कृत्वा अपि कीर्तनं न करोति स्म। एवं तस्य प्रशंसा अभीष्टा न आसीत्। वस्तुतः ज्ञानादयः गुणाः मौनादयः गुणाः च परस्परं विरुद्धाः वर्तन्ते। किन्तु दिलीपस्य एते सर्वे एव गुणाः आसन्। अतः दिलीपे इमे विरुद्धाः गुणाः सहोदराः इव आसन् इति कवेः आकूतम्।

व्याकरणविमर्शः -

- मौनम् - मुनेः भावः मौनं भवति।
- श्लाघाविपर्ययः - श्लाघायाः विपर्ययः श्लाघाविपर्ययः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।
- गुणानुबन्धित्वात् - गुणैः अनुबन्धित्वं गुणानुबन्धित्वम् इति तृतीयातत्पुरुषसमासः, तस्मात् गुणानुबन्धित्वात्। एतत् पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्।
- सप्रसवाः - सह प्रसवः येषां ते सप्रसवाः इति बहुव्रीहिसमासः। प्रसवः नाम जन्म।

सन्धिकार्यम् -

- गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य - गुणाः+गुणानुबन्धित्वाद्+तस्य
- सप्रसवा इव - सप्रसवाः+इव
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - ज्ञाने मौनेन शक्तौ क्षमया त्यागे श्लाघाविपर्ययेण तस्य गुणैः गुणानुबन्धित्वात् सप्रसवैः इव अभूयत।

पाठगतप्रश्नाः - १२

३९. दिलीपस्य ज्ञानेन साकं कः गुणः आसीत्।

४०. ज्ञानादयः गुणाः कैः गुणैः सह सहोदराः इव आसन्।

४१. केषां क्षमा प्रशंसार्हा-

१) बुद्धिमताम् २) बलवताम् ३) धनवताम् ४) दुर्वलानाम्

५.१४) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः।

तस्य धर्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना।।२३।।

अन्वयः - विषयैः अनाकृष्टस्य विद्यानां पारदृश्वनः धर्मरतेः तस्य जरसा विना वृद्धत्वम् आसीत्।

अन्वयार्थः - विषयैः रूपादिभिः अनाकृष्टस्य अवशीभूतस्य विद्यानां पारदृश्वनः वेदादीन् सम्पूर्णतया पठितवतः धर्मरतेः पुण्यानुरागस्य तस्य दिलीपस्य जरसा विना वृद्धत्वं विना वृद्धत्वं वार्धकम् आसीत् अभवत्।

सरलार्थः - दिलीपः रूपादिभिः विषयैः आकृष्टः न आसीत्। स वेदादिषु सर्वेषु एव शास्त्रेषु पारदर्शी आसीत्। धर्मे अपि तस्य प्रगाढः अनुरागः आसीत्। अतः स जरसा विना वृद्धः अभवत्। दिलीपः ज्ञानवृद्धः आसीत् इति आशयः।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके दिलीपस्य ज्ञानवृद्धत्वं वर्णयति कविः। रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः पञ्च विषया दिलीपं न आकर्षन्ति स्म। अर्थात् दिलीपः तैः वशीभूतः न भवति स्म। एतेन स इन्दियसंयमी आसीत् इति अवगम्यते। स वेदवेदाङ्गादीनि सर्वाणि शास्त्राणि आमूलम् अधीतवान्। एतेन तस्य विद्वत्ता सूच्यते। एवं दिलीपे विषयवैराग्यं शास्त्रेषु पाण्डित्यम् इत्यनयोः महान् समन्वयः आसीत्। अपि च स सर्वदा धर्मासक्तः आसीत्। धर्मवशात् च तस्मिन् वैराग्यं सम्यक् फलितम्। किञ्च इन्द्रियसंयमेन सह स विद्याम् अर्जितवान्। अतः तस्य विद्यार्जनम् अपि सम्यक् एव सञ्जातम्। एवं यद्यपि महाराजः दिलीपः वयसा वृद्धः नासीत्। तथापि ज्ञानकारणात् वैराग्यकारणात् च स ज्ञानवृद्धः आसीत् इति तस्मिन् वृद्धत्वम् आरोपयति कविः।

व्याकरणविमर्शः -

- अनाकृष्टस्य - न आकृष्टः अनाकृष्टः इति नञ्तत्पुरुषसमासः, तस्य अनाकृष्टस्य।
- पारदृश्वनः - पारं दृष्टवान् इति पारदृश्वा, तस्य पारदृश्वनः। पारद्रष्टुः इत्यर्थः।

- धर्मरतेः - धर्मे रतिः यस्य स धर्मरतिः इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य धर्मरतेः।

सन्धिकार्यम् -

- विषयैर्विद्यानाम् - विषयैः+विद्यानाम्
- धर्मरतेरासीद् - धर्मरतेः+आसीद्
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - विषयैः अनाकृष्टस्य विद्यानां पारदृश्वनः धर्मरतेः तस्य जरसा विना वृद्धत्वेन अभूयत।

पाठगतप्रश्नाः -१३

४२. दिलीपस्य वृद्धत्वं ज्ञानेन उत जरसा।

४३. अस्मिन् श्लोके उक्तानां दिलीपस्य विशेषणानाम् उल्लेखं कुरुत।

पाठसारः

भगवतः भास्करात् रघुवंशस्य उत्पत्तिः। पुरा स्वयम्भूवादयः चतुर्दश मनवः आसन्। तेषु सप्तमः मनुः सूर्यवंशस्य प्रथमः राजा आसीत्। स विद्वद्भिः अपि पूज्यः आसीत्। यथा समुद्रमन्थनकाले समुद्रे चन्द्रः जन्म लब्धवान् तथा मनोः वंशे काले शुद्धात्मा दिलीपः जन्म लब्धवान्। तस्य दिलीपस्य वक्षःस्थलं विशालम् आसीत्। तस्य स्कन्धः वृषस्कन्धः इव आसीत्। स शालवृक्षः इव उन्नतः दीर्घबाहुशाली च आसीत्। तस्य पराक्रमम् अवलोक्य स्वयं क्षात्रः धर्मः एव तस्य देहम् आश्रितवान् इति प्रतीयते स्म। सः अधिकबलशाली आत्मतेजसा सकलभूतानां तिरस्कारी सर्वोन्नतः च अभवत्। अतः स सुमेरुपर्वतः इव उर्वीम् आक्रम्य स्थितवान्। तस्य प्रज्ञा तस्य देहाकारसदृशी अपरिमिता आसीत्। स प्रज्ञानुसारं शास्त्राध्ययनं शास्त्रानुसारं च धर्माचरणं करोति स्म। तदनुरूपं फलम् अपि लभते स्म। तस्मिन् यथा भयङ्करगुणाः आसन् तथा मनोहरगुणाः अपि आसन्। भयङ्करगुणवशात् उपजीविनः तस्मात् विभ्यन्ति स्म। मनोहरगुणात् च तं सेवन्ते स्म। यथा समुद्रः मकरादिभिः भीषणः रत्नैः च अभीष्टपूरकः भवति। यथा निपुणस्य सारथेः रथचक्रं पूर्वचक्रेण कृतां रेखां न अतिक्रामति तथा दिलीपस्य प्रजाः अपि मनुवचनं किञ्चिदपि न उल्लङ्घितवन्तः। अनेन दिलीपस्य राज्यशासने निपुणता अवगम्यते। स प्रजानां हिताय ताभ्यः बलिं गृहीतवान्। स्वार्थसिद्धये न गृहीतवान्। यथा सूर्यः सहस्रगुणं जलं प्रदातुं पृथिव्याः जलं स्वीकरोति। स्वप्रयोजनसिद्धये न गृह्णाति। तस्य सेना उपकरणमात्रम् आसीत्। शास्त्रपाण्डित्येन धनुषि आरोपिता अप्रतिरोध्यया मौर्व्या च स प्रयोजनं साधयति स्म। स मन्त्रणां गूढतया करोति स्म। आकारेण इङ्गितेन वा तस्य मनोगतः भावः न ज्ञायते स्म। यथा अस्मिन् जन्मनि प्रवृत्तिं दृष्ट्वा जनानां

संस्काराः अनुमीयन्ते तथा कार्यसिद्धिम् अवलोक्य दिलीपस्य मनोभावाः अनुमीयन्ते स्म। स भीतरहितः अपि पुरुषार्थसिद्धये शरीरम् अरक्षत्। स रोगरहितः सन् धर्मं लोभरहितः सन् अर्थं आसक्तिरहितः सन् कामं सेवितवान्। दिलीपस्य ज्ञानेन साकं मौनम् आसीत्, शक्त्या सह क्षमा आसीत्, त्यागेन च प्रशंसाराहित्यम् आसीत्। एवम् इमे गुणाः परस्परं विरुद्धाः अपि सहोदराः इव आसन्। स इन्द्रियसंयमी आसीत्। यतो हि स रूपादिभिः अनाकृष्टः आसीत्। स बहूनि शास्त्राणि अधीतवान्। धर्मे च तस्य यथार्था प्रीतिः आसीत्। एवं यद्यपि स वयसा वृद्धः नासीत् तथापि स ज्ञानवृद्धः आसीत् इति वर्णयति कविः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. दिलीपस्य देहवैशिष्ट्यानि विस्तारेण वर्णयत।

२. दिलीपस्य ज्ञानवृद्धत्वं कथं प्रतिपादयति कविः।

३. ज्ञाने मौनम् इत्यादिश्लोकं पूरयित्वा व्याख्यायत।

४. दृष्टान्तालङ्कारस्य एकम् उदाहरणं गृहीत्वा समन्वयं कुरुत।

५. उत्प्रेक्षालङ्कारस्य एकम् उदाहरणं गृहीत्वा समन्वयं कुरुत।

६. पाठसारं समासेन लिखत।

७. पाठे पठितान् श्लोकान् आश्रित्य दिलीपस्य चरितवर्णनं कुरुत।

८. स्तम्भयोः लिखितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत।

स्तम्भः-क	**स्तम्भः-ख**
१. वैवस्वतः	१. मोक्षः
२. श्लाघा	२. नृपगुणाः
३. दिलीपः	३. ज्ञानम्
४. प्रांशुः	४. दिलीपः
५.समुद्रः	५. ओङ्कारः
६. भीमकान्ताः	६. शालवृक्षः
७. मौनम्	७. राजेन्दुः
८. पुरुषार्थः	८. प्रशंसा

उत्तरम् - १-५, २-८, ३-७, ४-६, ५-४, ६-२, ७-३, ८-१

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि-

उत्तराणि-१

१. मनुः सूर्येण उपमितः। महीक्षितः छन्दोभिः उपमिताः।

२. लोके राज्ञाम् आदिमः मनुः।

३. विवस्वतः अपत्यं वैवस्वतः। विवस्वान् नाम सूर्यः।

४. ३

५. २

६. १

उत्तराणि-२

७. अस्मिन् श्लोके दिलीपः चन्द्रेण उपमितः। मनुवंशः च क्षीरनिधिना उपमितः।

८. अस्मिन् श्लोके तदन्वये अर्थात् मनुवंशे अपि च दिलीपः इति पदद्वयम् उपमेयवाचकम्। क्षीरनिधौ इन्दुः इति च द्वे पदे उपमानवाचके। इव इति उपमावाचकः शब्दः। अत्र तदन्वयः क्षीरनिधिना उपमीयते। दिलीपः च क्षीरनिधौ उत्पन्नेन इन्दुना उपमीयते। यथा क्षीरनिधौ चन्द्रः उत्पन्नः तथा मनुवंशे दिलीपः उत्पन्नः इति सादृश्यम्। अतः अत्र उपमालङ्कारः अस्ति।

९. राजा इन्दुः इव इति विग्रहे राजेन्दुः इति भवति। अत्र उपमेयपदपूर्वककर्मधारयसमासः अस्ति।

१०. २

११. ३

उत्तराणि-३

१२. दिलीपस्य स्कन्धः वृषभस्य स्कन्धवत् आसीत्।

१३. शाल इव प्रांशुः शालप्रांशुः इति उपमानपदपूर्वककर्मधारयसमासः।

उत्तराणि-४

१४. अत्र दिलीपं सुमेरुपर्वतेन सह उपमितवान् कविः।

१५. अतिरिक्तः सारः यस्य सः अतिरिक्तसारः इति बहुव्रीहिसमासः। सर्वेभ्यः अतिरिक्तसारः सर्वातिरिक्तसारः इति पञ्चमीतत्पुरुषसमासः, तेन सर्वातिरिक्तसारेण।

१६. सुमेरुपर्वतः पृथिवीम् आक्रम्य स्थितः।

उत्तराणि-५

१७. आगमशब्दस्य अर्थः शास्त्रम्। आरम्भशब्दस्य अर्थः कार्यम्।

१८. दिलीपस्य प्रज्ञा तस्य देहसदृशी आसीत्।

१९. सदृशी प्रज्ञा यस्य सः सदृशप्रज्ञः इति बहुव्रीहिसमासः। आकारेण सदृशप्रज्ञः आकारसदृशप्रज्ञः

इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

२०. ३

उत्तराणि-६

२१. दिलीपः भयङ्करैः नृपगुणैः उपजीविनाम् अधृष्यः कान्तैः च नृपगुणैः तेषाम् अभिगम्यः आसीत्।

२२. प्रस्तुते श्लोके दृष्टान्तालङ्कारः अस्ति।

२३. अधृष्यः+च+अधिगम्यः+च

उत्तराणि-७

२४. रथस्य चक्रं पूर्ववर्तिना चक्रेण कृतां रेखां न अतिक्रामति।

२५. क्षुण्णात्+आमनोः+वर्त्मनः

२६. नियन्तुः तस्य नेमिवृत्तयः प्रजाः आमनोः क्षुण्णात् वर्त्मनः परं रेखामात्रम् अपि न व्यतीयुः।

उत्तराणि-८

२७. दिलीपः प्रजानां भूत्यर्थं बलिम् अग्रहीत्।

२८. प्रस्तुते श्लोके दृष्टान्तालङ्कारः अस्ति।

२९. दिलीपस्य करग्रहणं सूर्यस्य रसग्रहणम् इव आसीत्। सूर्यः सम्पूर्णं वर्षं व्याप्य पृथिव्याः जलं शुष्यति। ग्रीष्मकाले पृथिवी जलाभावेन शुष्का भवति। तदा सूर्यः सहस्रगुणं जलं वर्षणरूपेण प्रददाति। एवं सूर्यः जलशोषणं स्वभोगाय न करोति। अपि तु अधिकं जलं प्रत्यर्पयितुम् एव स पृथिव्याः जलं स्वीकरोति। एवं दिलीपः अपि प्रजाकल्याणाय करं गृहीतवान्।

उत्तराणि–९

३०. शास्त्रेषु अकुण्ठिता बुद्धिः धनुषि आरोपिता ज्या च दिलीपस्य अर्थसाधनद्वयम् आसीत्।

३१. दिलीपस्य सेना परिच्छदः आसीत्।

३२. शास्त्रेष्वकुण्ठिता

उत्तराणि-१०

३३. दिलीपस्य प्रारम्भाः प्राक्तनैः संस्कारैः उपमिताः।

३४. आकारः च इङ्गितं च आकारेङ्गिते इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। गूढे आकारेङ्गिते यस्य स गूढाकारेङ्गितः इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य गूढाकारेङ्गितस्य।

उत्तराणि-११

३५. दिलीपः अनातुरः सन् धर्मं लोभरहितः सन् अर्थं अनासक्तः सन् कामं च सेवितवान्।

३६. पुरुषार्थानां प्रधानं साधनं शरीरम्।

३७. जुगोप+आत्मानम्+अत्रस्तः+भेजे

३८. ३

उत्तराणि-१२

३९. दिलीपस्य ज्ञानेन साकं मौनम् आसीत्।

४०. ज्ञानादयः गुणाः मौनादिभिः गुणैः सह सहोदराः इव आसन्।

४१. २

उत्तराणि-१३

४२. दिलीपस्य वृद्धत्वं ज्ञानेन आसीत्।

४३. विषयैः अनाकृष्टत्वं ,विद्यानां पारदृश्वत्वं, धर्मरतित्वम्- एतानि त्रीणि अस्मिन् श्लोके उल्लिखितानि विशेषणानि।

॥ इति पञ्चमः पाठः ॥